

1. Ганжа О.І. *Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927 рр.)*. – К., 2000; Калініченко В.В. *Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження*. – Х., 1997; Корнюченко С.В., Лазаренко В.М. *Село. Хліб. Гроші. Податкова радянської влади в українському селі у період НЕПу*. – Черкаси, 2004; Марочко В.І. *Українська селянська кооперація: Історико-теоретичний аспект (1861 – 1929 рр.)*. – К., 1995; Морозов А.Г. *Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу НЕПу*. – Черкаси, 1993; Панченко П.П., Марчук В.А. *Аграрна історія України*. – К., 2000; Пиріг О.А. *Неп: більшовицька політика і мровізації*. – К., 2001.
2. *Комітети незможних селян України 1920 – 1933 рр.* Зб. док. і мат. – К., 1968.
3. *Отчет Губисполкома Подольи за 1920 – 1921 гг.* – Вінниця, 1922.
4. *Державний архів Вінницької області (далі ДАВО)*. – Ф. 27. – Оп. 2. – Спр. 109.
5. *Стенографический отчет II губсъезда Советов Подольи. 3 – 5 декабря 1921 г.* – Вінниця, 1922.
6. ДАВО. – Ф. 27. – Оп. 1. – Спр. 293.
7. *Отчет Губэкономсовещания с апреля 1922 г. по 1 октября 1922 г.* – Вінниця, 1923.
8. *Отчет Губэкономсовещания Украинскому экономическому совету. За август – декабрь 1921 г.*
9. *Закон "Про комітети незможних селян". 27 травня 1922 р.* – Вінниця, 1922.
10. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 8.
11. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 7.

О.С. Гур'єва

ОСОБЛИВОСТІ ХЛІБОЗАГОТІВЕЛЬ СЕЛЯНАМИ-ОДНООСІБНИКАМИ В УСРР (1931 – 1933 РР.)

Хлібозаготівлі в українському селі відбувалися за принципом "розверстки", тобто встановлення загального плану та його виконання соціально-економічними секторами – колгоспами, радгоспами, одноосібними господарствами, кооперативними і державними млинами (стягнення так званого "мірчука"). До кожного з них застосовувалися конкретні форми і методи заготівель хліба, які вирізнялися рівнем їхньої класово-політичної агресивності, а не лише обсягами вилученого зерна. Існували відмінності здійснення політики хлібозаготівель в колгоспно-радгоспному і селянському секторах, тому важливо з'ясувати специфіку її впровадження стосовно "неколективізованого селянства".

Проблема хлібозаготівельних кампаній, які здійснювалися протягом 1931 – 1933 рр., також заслуговує науково-історичного дослідження, співставлення, виявлення динаміки. Історики досліджують хлібозаготівлі в контексті з'ясування причин голодомору, відтак розглядають переважно їх деструктивний вплив на основні галузі сільського господарства та продовольче становище. Дослідники звертали увагу на "воєнно-комуністичний характер хлібозаготівельної політики" кінця 20-х рр. [1, 17], на виникнення зернової проблеми [2, 265], кризи хлібозаготівель та застосування карально-репресивних методів [2, 278]. В історіографії причин та наслідків голодомору історія хлібозаготівель залишається

найбільш висвітленою, якщо порівнювати з проблемами здійснення колективізації та політики розкуркулювання. Державний хлібозаготівельний план ототожнюється з карально-репресивною акцією, застосування якої призвело до геноциду селян [2, 440, 447]. В дисертаційних дослідженнях, присвячених аграрним перетворенням 1928 – 1933 рр., неодмінно виокремлюється тема "надзвичайних заходів" та "воєнно-комуністичних" методів хлібозаготівель [3, 4]. Характерною ознакою сучасної історіографії політики хлібозаготівель є висвітлення основних складових цієї системи визиску селян в контексті причин голодомору і теорії тоталітаризму, тобто політичного терору, хоча проблема має власний соціально-економічний аспект. Інноваційним, на мою думку, є дослідження системи повинностей селян, розпочате російськими істориками [5], які стали предметом дисертаційних робіт і в українській історіографії [6].

Враховуючи досягнення сучасної історичної науки, яка активно розробляє соціально-економічну проблематику (колективізацію, політику розкуркулювання, хлібозаготівель), а також спираючись на збірники документів та матеріалів, опублікованих в Україні [7, 8], архіви і періодичну пресу, проаналізовано особливості хлібозаготівель в селянському секторі. Метою даного дослідження є з'ясування специфіки хлібозаготівель селянами-одноосібниками, виявлення їх питомої ваги в заготівлі зернової продукції в Україні (кінець 20-х – поч. 30-х рр.). Об'єктом є господарства селян-одноосібників в УСРР на початку 30-х рр. ХХ ст. Предметом дослідження – особливості проведення хлібозаготівельних кампаній селянами-одноосібниками в УСРР.

Колективізація сільського господарства змінила соціально-економічну структуру зерновиробництва в Україні. Якщо у 1929 р. селянський сектор збирав 16,5 млн. т зернових культур, то у 1933 р. 2,7 млн. т [2, 449]. Основним виробником хліба стали колгоспи, які у 1933 р. "намолотили" 16,9 млн. т, а напередодні масової колективізації лише 0,6 млн. т [2, 449]. Відбулася зміна зерновиробників, але залишалися сталими обсяги валового збору основних культур, їхня пересічна врожайність. Нестабільністю вирізнялися лише темпи та обсяги хлібозаготівель, а вірніше примусового вилучення хліба. Питома вага вилучення зерна до його валового збору в одноосібному секторі у 1931 та 1933 роках становила 32-33%, але третина від 5 млн. т у 1931 р. і 2,7 млн. т у 1933 р., враховуючи високий рівень внутрішнього споживання зернових, деструктивно вплинули на селянські господарства. Бражає відсоток вилучення хліба у 1932 р. – 72,7% його валового збору, що є доказом соціальної катастрофи, яка зруйнувала економіку селянського двору.

Три хлібозаготівельні кампанії тривали з липня 1931 до лютого 1934 р., за винятком весняної сівиби у березні і на початку червня 1932 р. та квітня – травня 1933 р., тобто чотирьох – шести місяців. Протягом другої половини 1931 р., незважаючи на репресивні методи, Україна не виконала річного плану заготівель зернових, хоча мали їх завершити у січні 1932 р., тому політбюро ЦК КП(б)У оголосило "лютий місяць ударним місяцем закінчення хлібозаготівель" [9, 113]. Наприкінці січня одноосібні господарства Володарського району Київщини виконали 51% річного завдання [9, 114]. На Херсонщині

"контрактанти", тобто селяни-одноосібники виконали 68% річного плану станом на 1 березня 1932 р., а на Вінниччині його не завершила абсолютна більшість районів [8, 80]. Судячи з доповіді Укрколгосцентру про виконання плану хлібозаготівель з врожаю 1931 р., "одноосібник-контрактант повинен був здавати з гектара 8 ц, здав 7,2, колгоспи з гектара повинні були здати 5-6 ц, фактично здавали 5,2 ц" [7, 392]. Річний план з врожаю 1931 р. Україна не виконала, тому що 510 млн. пудів хлібозаготівель виявилося для неї нереальним завданням [8, 197].

Перша хлібозаготівельна хвиля, яка тривала з липня 1931 р. до ранньої весни 1932 р., виявила безперспективність карально-репресивної системи масового вилучення зерна в одноосібному секторі. Саме тоді почали застосовувати так звані "червоні токи", тобто позбавлення селянського господарства зернового клину, його зарахування до плану хлібозаготівель, "загрожувальні загопи" – обмеження перевезень невеликої кількості хліба-насіння, масово "доводити тверде завдання по м'ясозаготівлі" до двору, впроваджувати грошові та подекуди натуральні штрафи, продаж майна та житла за невиконання "твердих завдань" селянами-одноосібниками. До хлібозаготівель зараховували насіння, особливо під час весняної сівби, а також набула поширення практика примусового вилучення зерна в одноосібників для формування насінневого фонду колгоспів. Ці факти були викладені не лише в листах селян і доповідних записках органів ДПУ УСРР. Про них писали голова ВУЦВКу Г.І. Петровський [8, 197–198] та голова РНК УСРР В.Я. Чубар [8, 200–202] 10 червня 1932 р., звертаючись до В. Молотова і Й. Сталіна. Зазначу, що саме Г. Петровський запропонував наприкінці лютого 1932 р. звернутися до політбюро ЦК ВКП(б) з проханням про припинення хлібозаготівель в Україні та проголошення вільної торгівлі [8, 70]. Політбюро ЦК КП(б)У проігнорувало звернення Г. Петровського, відтак на початку червня 1932 р. голод охопив села понад 100 районів УСРР [8, 200].

Друга хвиля хлібозаготівель, яка розпочалася в липні 1932 р. і тривала до квітня 1933 р. включно, вирізнялася застосуванням форм тотального терору проти селян і масових репресій проти селян, а з іншого боку відсутністю зерна для виконання державних завдань. 21 липня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) встановило загальний обсяг хлібозаготівель для України – 5,8 млн т, у тому числі для одноосібних господарств – 0,9 млн т, а 23 липня затвердило липневий місячний план надходження хліба в СРСР – 60 млн пудів, з них 19,5 млн пудів в Україні [8, 260]. Наприкінці серпня 1932 р. політбюро ЦК ВКП(б) вирішило зменшити план для України на 40 млн пудів, але шляхом надання пільг для буряківничих районів, зменшуючи для колгоспів обсягів хлібозаготівель, щоб стимулювати "копку" та вивезення цукрових буряків. Серпневий план хлібозаготівель Вінницька область виконала на 3,4%, Київська – на 2%, Харківська – на 4,5%, а "заготівлі в одноосібному секторі відсутні" [8, 293]. На початку вересня 1932 р. селяни Вінницької області виконали 9,5% місячного плану, а за п'ятиденку вересня від "куркульсько-заможних господарств" надійшло 625 т [8, 313, 314]. 23 жовтня 1932 р. секретар ЦК КП(б)У М. Хатаєвич інформував обкоми та райкоми партії про те, що, крім Вінницької, "жодна область не дала якого-небудь помітного

посилення хлібозаготівель в одноосібному секторі, разом по Україні одноосібники здали на 20 жовтня лише 13 млн 700 тисяч пудів хліба проти плану в 53 мільйони пудів" [8, 350]. Незважаючи на жорсткі репресії, особливо застосування закону від 7 серпня 1932 р. про охорону соціалістичної власності [7, 499], селянські господарства спромоглися виконати лише чверть річного завдання хлібозаготівель.

11 листопада 1932 р. Раднарком УСРР видав постанову "Про організацію хлібозаготівель в одноосібному секторі" та відповідну інструкцію. За невиконання плану селян виводили із складу сільрад, тобто вони ставали абсолютно безправними і декласованими елементами суспільства. Одноосібні господарства розподілили на чотири категорії: 1) "злісно ухиляються від виконання планів хлібоздавання та саботують хлібозаготівлі", 2) "злісно не виконують плану хлібозаготівель" і "продавали хліб за спекулятивними цінами на ринку", 3) "не тільки злісно ухиляються від виконання планів хлібозаготівель, але й проводять пряму підливну роботу проти хлібозаготівель", 4) ті, у яких "виявлено закопаний в ямах хліб" [7, 545, 546]. До них застосовували наступні репресивні заходи: термінове стягнення хліба за контрактами з одночасним притягненням до судової відповідальності; штраф розмірами ринкової вартості незданого хліба (без звільнення від зобов'язання здати хліб); позбавлення їх земельних наділів і садибної землі, виселення поза межі району та області; суворі судові репресії. Судові справи розглядалися протягом 5-8 днів безпосередньо по селах на виїзних сесіях нарсудів. Сільради стягували грошові штрафи, сільгосподаток, самообкладання, вимагали повернення кредиту. 20 листопада 1932 р. Раднарком УСРР запровадив систему натуральних штрафів в межах 15-місячної норми м'ясоздавання [7, 549], а 21 листопада одноразовий податок на одноосібні господарства, збільшуючи його у 2 рази для тих, що "злісно не виконують державних заготівель" [7, 549, 550]. 18 листопада 1932 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло постанову "Про заходи з посилення хлібозаготівель", яка доповнювала інструкції РНК УСРР від 11 листопада 1932р. Згідно партійної постанови натуральні штрафи як додаткове завдання м'ясозаготівель в межах 15-ти місячної норми не звільняло селянина від хлібозаготівельного завдання. Виконання селянином плану хлібозаготівель до двору означало скасування натурального штрафу, але з дозволу райвиконкому. Практикували, особливо на Поліссі, застосування натурального штрафу в межах річного обсягу здавання картоплі [8, 393, 394]. До репресивних заходів належали так звані "чорні дошки", тобто позбавлення продовольчих та промислових товарів цілих сіл, яке відбувалося згідно постанов партійно-радянських органів. На початку грудня 1932 р. натуральні штрафи було застосовано проти 5631 одноосібного господарства, а в рішеннях районних судів з'явилися соціальні групи селян – "твердоздавців", "контрактантів", "куркулів", "заможних середняків" [8, 445, 447].

Адміністративні та карально-репресивні заходи, застосовані проти одноосібників-"твердоздавців", тобто тих господарств, яких "обклали" шляхом експертного обстеження економічних можливостей, а також селян-"контрактантів", з якими уклали угоду на виконання державного плану, не досягли належної

ефективності. Селяни столичної Харківської області виконали лише 45,3% річного плану хлібозаготівель, а колгоспи – 90,8% [8, 584], отже колгоспи виявилися зручною організаційною формою масового вилучення зернових, ніж одноосібники, що зайвий раз вказує на мету і завдання здійснення суцільної колективізації. Лютий – березень 1933 р., як і весняна сівба 1932 р., виявили відсутність насіннєвих резервів, позаяк якісне зерно було забрано до хлібозаготівель. Так, станом на 20 лютого 1933 р. Харківська область мала 35,6% обсягу насіння необхідного для сівби [7, 610]. 5 лютого 1933 р. була опублікована доповідь С.В. Косіора про підсумки хлібозаготівель, яку він вилучив на пленумі ЦК ВКП(б) 24 січня. Початковий план хлібозаготівель з врожаю 1932 р. – 356 млн. пудів, зменшуваний тричі, що становили 138 млн. пудів, виконали в обсязі 255 млн., а з врожаю 1931 р. заготовили 440 млн. пудів [8, 642, 643].

Завдання третьої хвилі хлібозаготівель визначив союзний уряд постановою від 21 січня 1933 р. Зокрема, Україна мала дати 256 млн пудів основних зернових культур, з них одноосібники 24 млн. пудів [8, 607]. Валовий збір зернових у 1933 р. становив 22,2 млн. т, що майже на 10 млн. т більше від попереднього року [2, 449]. Темпи виконання хлібозаготівель в одноосібному секторі були повільними, але неухильно зростали: 11 серпня вони виконали 7% [10], а 17 серпня 18% річного завдання [11]. Найвищою активністю вирізнялися селяни Київської, Дніпропетровської, Одеської областей та АМСРР – 43,5% [11]. Протягом місяця динаміка хлібозаготівель суттєво змінилася, тому що одноосібники на середину вересня виконали 70% річного плану хлібозаготівель [12], тобто досягли рекордних показників, порівняно з 1931 та особливо 1932 р. До них продовжували застосовувати репресії (м'ясоподаток, натурштраф, позбавлення корів і житла тощо). Так, Бабанська сільрада Київської області використала "тверде завдання" до селян, а Клишівська сільрада Зінов'євського району Одеської області "оштрафування одноосібних господарств" за невиконання "контракційних зобов'язань та самозобов'язань по хлібозаготівлі" [7, 638, 639]. Діяли "чорні дошки" та інші форми і методи репресій проти селян, але вони не вирішували проблеми заготівель, яка залежала від реального валового збору та обсягу вилучення. 6 жовтня 1933 р. селянський сектор виконав 83% річного плану хлібозаготівель [13]. "Твердоздавці" виконали на середину грудня 1933 р. 40% річного завдання [14].

Восени 1932 р. було колективізовано 74,4% селянських господарств, 86,9% орної землі та 80,3% посівної площі, а 24191 колгосп став основним виробником зернової продукції – 76,7%, а одноосібники – 12% [7, 636]. Фактично одноосібні господарства зосереджувалися в північних та центральних районах України, які не були зерновими. Питома вага одноосібного сектора в сільськогосподарському виробництві зменшувалася, а державні планові завдання зростали. Селянські господарства не мали фінансової підтримки з боку держави, але були джерелом для наповнення її бюджету. Хлібозаготівлі виявилися організаційною формою державної повинності для селян-одноосібників, виконання якої відбувалося за класовим принципом, відтак з'явилися категорії "твердоздавців", "контрактантів", "індивідуалів", "одноосібників". Вони розраховували винятково на власне

господарство, не маючи підтримки від колгоспів та радгоспів, а почасти ставали "насіннєвими донорами" у суспільненого сектору. Малодослідженими залишаються форми та методи хлібозаготівель в селянських господарствах районів та областей, тобто регіональний та особливо національний аспект.

1. Слотюк П.В. Державна хлібозаготівельна політика на Україні в 1926 – 1929 роках (історико-економічний аспект): Автореферат дис... канд. іст. наук. – К., 1992.
2. Голод в 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003.
3. Селянство і Радянська влада у 1928 – 1933 роках: проблема взаємовідносин (на матеріалах Дніпропетровської області): Автореферат дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1995.
4. Саричев В.І. Селянство і Радянська влада в 1925 – 1929 роках: проблема взаємовідносин (за матеріалами Півдня України): Автореферат дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2000.
5. Безгин М.А., Димони Т.М. Повинности российских колхозников в 1930 – 1960-е годы // Отечественная история. – 2002. – № 2.
6. Козацька Т.Ю. Формування системи державних повинностей сільського населення Української СРР (1928 – 1933 рр.): Автореферат дис... канд. іст. наук. – Черкаси, 2006.
7. Колективізація і голод на Україні. 1929 – 1933. Збірник документів і матеріалів / 2-е вид., стереотипне. – К., 1993.
8. Голодомор 1932 – 1933 років в Україні: документи і матеріали. – К., 2007.
9. Голодомор 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990.
10. Виконання річного плану хлібозаготівель на 11 серпня // Вісті ВУЦВК. – 1933. – 14 серпня.
11. Перебіг хлібопоставки // Вісті ВУЦВК. – 1933. – 17 серпня.
12. Перебіг хлібоздачі на Україні // Вісті ВУЦВК. – 1933. – 12 вересня.
13. Перебіг хлібоздачі на 6 жовтня (за даними Уповкомзагот РНК) // Вісті ВУЦВК. – 1933. – 11 жовтня.
14. Перебіг хлібоздачі по Україні (Станом на 15 грудня 1933 р.) // Вісті ВУЦВК. – 1933. – 18 грудня.

О.В. Десятніков

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСІЙНОЇ СПІЛКИ "ВСЕРОБІТЗЕМЛІС" ПО ЗАХИСТУ ПРАВ НАЙМАНИХ РОБІТНИКІВ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ УКРАЇНИ У ПЕРІОД НЕПУ

Реформування аграрного сектору економіки України вимагає належної уваги до забезпечення прав трудівників села. Важлива роль у цьому має належати професійним спілкам. Проте, на сьогодні вони охоплюють досить незначну кількість сільськогосподарські робітників. Це зумовлюється і специфікою праці у сільському господарстві, і недостатнім розвитком галузевих організацій. Остання ризика не в останню чергу зумовлена тим, що сучасні профспілки є у багатьох відношеннях наступниками профспілок радянської доби, успадкувавши, окрім їхнього досвіду, й багато недоліків. Щоб їх подолати, необхідно визначити основи діяльності радянських профспілок. Доба НЕПу, що характеризувалася запровадженням ринкових засад господарювання,